

**FORSKNING
I KORTHET
#10**

FORTE:

Forskningsrådet för
hälsa, arbetsliv och välfärd

INTELLEKTUELL FUNKTIONSNEDSÄTTNING OCH ARBETE

Majoriteten av unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning i Sverige står utanför arbetsmarknaden → Omgivningsrelaterade faktorer påverkar möjligheterna till arbete, inte bara individuella → Mer kunskap behövs om vad personer med intellektuell funktionsnedsättning själva upplever som främjande

Forte är ett forskningsråd som finansierar och initierar forskning för att stödja människors arbetsliv, hälsa och välfärd.

Forskning i korthet är en serie publikationer från Forte som kort beskriver kunskapsläget på ett samhällsrelevant område. Varje publikation i serien tas fram av en grupp forskare och samhällsföreträdare och granskas av minst en utomstående forskare.

Titel: Intellektuell funktionsnedsättning och arbete

Författare: Magnus Tideman, professor in social work, La Trobe university, Melbourne, professor i handikappvetenskap, Högskolan i Halmstad

Veronica Lövgren, fil dr, Institutionen för socialt arbete; Umeå centrum för funktionshinderforskning, Umeå universitet

Kristina Szönyi, fil dr i pedagogik, lektor i handikappvetenskap, Högskolan i Halmstad

Conny Bergkvist, f.d. Klippanrådgivare, FUB

Abbas Hagho, ordförande i FUB Umeå

Vetenskaplig granskare: Per Germundsson, Docent och lektor i socialt arbete, Institutionen för socialt arbete, Malmö högskola

Projektledare: Thomas Jacobsson, forskningssekreterare, Forte

Ladda ner den här publikationen, inklusive referenslista, från:

www.forte.se/publikation/fk-funk

Forskning i korthet

ISSN 2001-4287

Nr 10/2017

Tryck: Tryckeri AB Orion, 2017

Har du frågor eller synpunkter på den här produkten? Ring oss på 08-775 40 70 eller mejla på forte@forte.se

Utgiven av Forte, Box 894, 101 37 Stockholm

SAMMANFATTNING

Personer med funktionsnedsättning tillhör de grupper i samhället som har svårast att etablera sig på arbetsmarknaden.

Flera olika faktorer har betydelse för möjligheterna att få ett arbete. Studier pekar på att det handlar om individuella förutsättningar och förmågor men också om omgivningsrelaterade faktorer som lagstiftning, tillgång till individuellt utformat och långsiktigt stöd, arbetsgivares attityder med mera.

Majoriteten av unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning i Sverige står utanför arbetsmarknaden. 22 procent har förvärvsarbete i någon utsträckning, oftast med någon form av lönesubvention till arbetsgivaren. Om andelen personer med intellektuell funktionsnedsättning, särskilt kvinnor, i arbete ska öka behöver mer hänsyn tas till faktorer på olika nivåer, och till hur de samspelar.

Mer kunskap behövs om vad personer med intellektuell funktionsnedsättning själva upplever som främjande för etablering på arbetsmarknaden, samt hur olika stödsystem påverkar möjligheterna till arbete.

1. Inledning

De flesta unga som slutar skolan och ska etablera sig i vuxenlivet har siktet inställt på arbete, direkt eller efter fortsatta studier. Unga vuxna med funktionsnedsättning kan inte på samma sätt som unga utan funktionsnedsättning räkna med att etablera sig på arbetsmarknaden. Detta trots att arbetslinjen, som betonar avlönat arbete framför finansiellt stöd, sedan länge är etablerad i svensk politik (Björklund et al 2014). Arbete anses vara avgörande för att uppnå delaktighet i samhället, något som också är ett centralt mål för funktionshinderpolitiken. Ett sätt att beskriva situationen är att personer med funktionsnedsättning är marginaliserade på arbetsmarknaden.

Sysselsättningsgraden för personer med funktionsnedsättning har legat på en, i jämförelse med befolkningen i övrigt, stabilt låg nivå under lång tid (Arbetsmarknadsdepartementet 2012), och insatser som gjorts har inte utjämnat skillnaderna (Larsson Tholén & Danermark 2016). I jämförelse med övriga Europa är dock andelen personer med funktionsnedsättning som har arbete något högre i Sverige (Danermark & Larsson Tholén 2016). Andelen som har arbete varierar emellertid stort beroende på typ och grad av funktionsnedsättning (se t.ex. Szebehely et al 2001, Tideman & Tössebro 2002, Arbetsmarknadsdepartementet 2012). Fokus för denna översikt är en av de grupper som står längst ifrån arbetsmarknaden, personer med intellektuell funktionsnedsättning (Olin & Ringsby Jansson 2009, Socialstyrelsen 2012).

Utöver försörjning kan arbete ha flera positiva innebörder, som möjlighet att utveckla sociala nätverk, stärka självkänslan och identitet samt att skapa struktur i vardagen (Ahrne 1987, Mulinari & Selberg 2011). Även arbetets positiva betydelse för hälsa och livskvalitet framhålls (Marmot et al 2008).

Trots arbetets centrala betydelse både för samhälle och individer har frågor om arbete och funktionsnedsättning generellt sett ägnats relativt liten akademisk uppmärksamhet (Rönnerberg et al 2012, Johansson et al 2011, Mineur et al 2009, Nolén 2005). Forskningen är än mer begränsad när det gäller personer med intellektuell funktionsnedsättning och arbete.

Hur intellektuell funktionsnedsättning definieras liksom vad som räknas som lönearbete skiljer sig åt mellan länder och varierar mellan olika studier. Det gäller även för hur nedsatt arbetsförmåga förstås, mäts och bedöms. (jfr t.ex. Tössebro 2012). Det är också relativt vanligt att studier inte gör skillnad mellan olika typer av funktionsnedsättningar, vilket gör att det ibland inte är möjligt att urskilja specifika resultat för personer med intellektuell funktionsnedsättning. Denna korta text har dock inte utrymme för utvecklande resonemang om studiers resultat utifrån olikheter i definitioner och kategoriseringar, inte heller avseende tolkning av resultat från olika välfärdssystem.

1.1 Intellektuell funktionsnedsättning

Olika ord har genom historien använts för att benämna personer som i dag tillhör gruppen personer med intellektuell funktionsnedsättning. Utvecklingsstörd har under många år dominerat i Sverige och begreppet ”personer med utvecklingsstörning” används i lagtexter. Den benämningen uppfattas dock av många som stigmatiserande och för tankarna tillbaka till en gammal vård- och omsorgsideologi (Svensson & Tideman 2007). Intellektuell funktionsnedsättning är ett relativt nytt begrepp som fått genomslag och numera används i allt fler officiella sammanhang. Det är också den termen som används internationellt (intellectual disability) och harmonierar med internationella konventioner (Utrikesdepartementet 2008). I den här texten används därför begreppet intellektuell funktionsnedsättning.

Hur intellektuell funktionsnedsättning förstås beror på perspektiv. Vid ett utifrånperspektiv, som är ett traditionellt sätt att betrakta och beskriva personers diagnoser och kategorisera individer, fokuseras ofta brister och tillkortakommanden. Vid ett inifrånperspektiv är det personers egna erfarenheter som ger betydelse, innebörder och mening åt vad intellektuell funktionsnedsättning är. Det betyder inte att den levda erfarenheten är densamma för alla. Personer med intellektuell funktionsnedsättning är en mycket heterogen grupp med olika livsvillkor, personligheter och varierande individuella egenskaper och förmågor.

Personer med intellektuell funktionsnedsättning kan behöva stöd för att bearbeta information, kommunikation, utveckla ny kunskap och att använda kunskap de utvecklat i andra sammanhang, det vill säga att abstrahera och generalisera. En del behöver omfattande stöd i sin vardag, medan andra har behov av stöd i specifika sammanhang eller aktiviteter. Variationen är stor och vissa har ytterligare funktionsnedsättningar. Funktionsnedsättningens omfattning, omgivningens utformning och stödets kvalitet avgör tillsammans vilka konsekvenser en intellektuell funktionsnedsättning får för den enskilda individen.

För att utforma stöd och anpassningar behövs kunskap om vilka svårigheter som kan uppstå till följd av nedsättningar i intellektuell och adaptiv funktionsförmåga. Samtidigt menar Karlsson et al (2016, sid 105) att kognitiva förmågor blir till ”när vi handlar och samverkar med omgivningen”. Det innebär att möjlighet till arbete handlar om betydligt mer än om individers förmågor och egenskaper. Miljöns utformning, vilka krav som ställs i situationen samt vilket stöd som ges har nog så stor betydelse (jfr Gustafsson 1999).

För att fastställa om en person har en intellektuell funktionsnedsättning genomförs intelligensstest (där resultatet ska visa en intelligenskvot under 70) samt bedömning av adaptivt beteende, det vill säga förmåga till socialt samspel och att klara vardagslivets olika krav. Det psykologiska underlaget, tillsammans med en social, medicinsk och för barn och ungdomar pedagogisk bedömning, ska ge en stabil grund för att kunna avgöra om de svårigheter personen

har beror på intellektuell funktionsnedsättning och för att kunna utesluta andra orsaker.

Behovet av särskilda begrepp för att beskriva personers funktionsförmåga ifrågasätts, särskilt av yngre med funktionsnedsättning. Utgångspunkten är att funktionsförmågor varierar mellan människor och att svårigheter som uppstår beror på brister i relationen mellan individ och omgivning, till exempel i arbetslivet där stöd och krav inte är anpassade efter individers förutsättningar. Andra menar att diagnoser och särskilda begrepp kan bidra till omgivningens förståelse och därigenom ge bättre stöd och mer tillgänglig miljö.

1.2 Särskola och gymnasiesärskola

Barn och ungdomar med intellektuell funktionsnedsättning erbjuds utbildning inom grundskola och gymnasiesärskola. Särskolan är en egen skolform, vid sidan om grundskola och gymnasieskolan, och tar emot elever som på grund av intellektuell funktionsnedsättning inte bedöms kunna nå målen i grundskolan/gymnasieskolan.

Gymnasiesärskoleutbildningen ska anpassas till elevens behov och förutsättningar, ge eleven en god grund för yrkesverksamhet, fortsatta studier, personlig utveckling och aktivt deltagande i samhället (SFS 2010). Gymnasiesärskolan ger inte behörighet att läsa vidare på högskola. Folkhögskolekurser eller studier vid särskild utbildning för vuxna (tidigare särvux) är de vanligaste vidareutbildningarna.

2013 reformerades gymnasiesärskolan, bland annat för att på ett mer målinriktat sätt förbereda elever för ett aktivt deltagande på arbetsmarknaden. Denna översikt kan dock inte ge svar hur väl den ”nya” gymnasiesärskolan lyckats nå målen eftersom de första eleverna avslutade sin utbildning våren 2017.

1.3 Daglig verksamhet

Personer med intellektuell funktionsnedsättning som inte arbetar eller studerar kan beviljas daglig verksamhet. Insatsen ges via Lagen om stöd och service till vissa funktionshindrade (LSS) och ska erbjuda meningsfull sysselsättning och även fungera som förberedelse för arbetslivet (Socialstyrelsen 2008). Deltagarna i daglig verksamhet förutsätts ha sin försörjning via aktivitetsersättning eller sjukersättning.

1.4 Stöd vid anställning

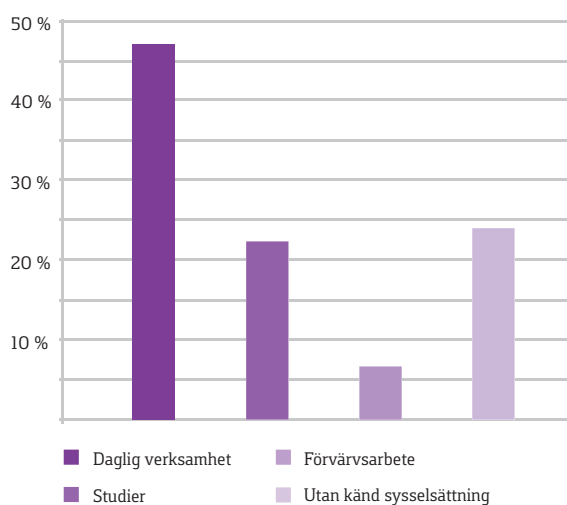
Arbetsgivare som anställer personer med nedsatt arbetsförmåga på grund av funktionsnedsättning kan få lönesubventioner och annat stöd av samhället. Lönebidrag, det vanligaste ekonomiska stödet, ska bidra till lönekostnader och kompensera för anpassningar av arbetet och arbetsplatsen som behöver göras. Syftet med lönebidrag är att öka möjligheterna för personer med funktionsnedsättning att få ett arbete där den enskildas kompetens och färdigheter tas tillvara.

2. Arbete och sysselsättning efter gymnasiesärskolan

En nationellt heltäckande studie (Arvidsson et al 2015) reviderar förekomsten av arbete och annan sysselsättning för unga vuxna (cirka 20–30 år) med intellektuell funktionsnedsättning. Genom att samköra ett register som omfattar i princip alla elever som slutade gymnasiesärskolan 2001–2011 med Socialstyrelsens LSS-register och SCB:s LISA-register, kartlades sysselsättningssituationen för 12 269 tidigare gymnasiesärskoleelever.

Resultaten visade att år 2011 hade 22,4 procent förvärvsarbete på del- eller heltid, varav 87,6 procent var anställda med lönesubvention. 47 procent hade sysselsättning inom daglig verksamhet och 6,6 procent studerade, främst inom kommunal vuxenutbildning eller folkhögskola. Nästan en fjärdedel, 24 procent, saknade identifierbar sysselsättning (Arvidsson 2016, Luthra et al 2017).

Registerstudien omfattar unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning (cirka 20–30 år), vilket innebär att motsvarande aktuell kunskap om arbete och sysselsättning för åldersgruppen över 30 år saknas.

Figur 1 Unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning (n= 12 269) och huvudsakliga sysselsättningstyper.

Tidigare svenska studier visar att andelen personer med intellektuell funktionsnedsättning i arbete varierat mellan 1,2 och 16 procent (Rosenqvist 1988, Sonnander 1990, Tideman 2000, Umb-Carlsson & Sonnander 2006). Som referenspunkt kan nämnas att 1995 utgjorde andelen i daglig verksamhet 74,6 procent, i studier 2,4 procent och utan känd sysselsättning 1,4 procent (Tideman 2000). När man ställer de aktuella resultaten (Arvidsson et al 2015) i relation till tidigare studier är det dock viktigt att uppmärksamma att de senare baserades på mindre urval. Över tid har också

lagstiftning och stödinsatser förändrats och en delvis annan kategorisering av barn och unga med intellektuell funktionsnedsättning utvecklats (Tideman 2015).

3. Komma i arbete – faktorer som underlättar och försvårar

För att förstå vad som påverkar möjligheterna för personer med intellektuell funktionsnedsättning att få arbete behöver man ta hänsyn till faktorer på flera nivåer och hur de interagerar med varandra (jfr Gustafsson et al 2014, MacIntyre 2014). På samhällsnivå återfinns lagstiftning och policybeslut men också övergripande attityder och normer, som kan beskrivas som olika diskurser. På organisatorisk nivå konkretiseras lagstiftningen i en praktisk kontext och man kan säga att det är här som beslut får en konkret innebörd för individen och skapar möjligheter och hinder. Den individuella nivån rör individuella egenskaper, till exempel personlighet, funktionsförmåga, önskemål, ambitioner. Här inbegrips även individens närmaste omgivning och miljö.

I praktiken riktas fokus oftast på individens förmåga och individuella svårigheter och hur individen ska tränas för att kunna få och behålla ett arbete. Ett sådant individfokus utmanas av forskning (se t.ex. Danermark & Larsson Tholén 2016) som pekar på att interaktionen mellan omgivnings-specifika och individuella faktorer är avgörande.

3.1 Sysselsättning eller arbete

Inom sysselsättningsaktiviteter för personer med intellektuell funktionsnedsättning återspeglas arbetslinjens värderingar, bl.a. genom att många verksamheter antar snarlika former som ett ”vanligt” arbete, t.ex. café, biltvätt, tillverknings- eller förpackningsverksamheter (Lövgren 2013, Olsen 2009). Ett av sysselsättningsaktiviteternas syften – att vara arbetsförberedande – hamnar dock i ett spänningsförhållande i relation till en alltmer specialiserad arbetsmarknad med färre lägkvalificerade arbeten (Jacobsson & Seing 2013). Idealet om möjligheter för alla, även personer med intellektuell funktionsnedsättning, att delta i arbetslivet kan sägas kollidera med kraven på de egenskaper personer förväntas besitta för att ges inträde på arbetsmarknaden (jfr Jacobsson & Seing 2013, Lillestø & Sandvin 2014).

Uttrycket lägkvalificerade, eller ”enkla” jobb, avser vanligen arbeten utan krav på eftergymnasial eller specificerad utbildning och arbeten som ställer låga krav på självständighet, som är rutinstyrda eller i hög grad repetitiva arbetsuppgifter, något som ansetts passa personer med intellektuell funktionsnedsättning. Detta är dock en förenklad tankefigur; personer med intellektuell funktionsnedsättning har liksom andra behov och intresse av utveckling i arbetet (se t.ex. Kiernan 2000).

Utformningen av stöd till arbete bör också ses brett eftersom erfarenheter hos personal visar att det initiala stödbehovet i hög utsträckning kan handla om annat än de arbetsuppgifter som ska utföras. Den enskilda kan behöva hjälp att utveckla strategier för att passa tider och transportera sig till och från arbetsplatsen. Ett annat exempel är behov av bistånd från arbetskamrater för att förstå arbetsplatsens, ofta underförstådda, spelregler (Lövgren et al kommande).

3.2 Arbetsgivares attityder

Studier visar att politiska beslut om ekonomiska incitament, som subventionerade anställningar och bidrag till anpassningskostnader, främjar arbetsgivares vilja att anställa personer med funktionsnedsättning (se t.ex. Forslund et al 2004, Forslund & Vikström 2011, Gustafsson 2014). Arbetsgivare med tidigare erfarenheter av personer med intellektuell funktionsnedsättning, i arbetslivet eller privat, har en mer positiv inställning till att anställa personer med intellektuell funktionsnedsättning, än arbetsgivare som saknar de erfarenheterna (Andersson et al 2015, Gustafsson et al 2014).

3.3 Samhällsekonomi

En av få samhällsekonomiska studier som genomförts inom området visar att det skulle vara lönsamt att utveckla rutiner och strategier för att fler personer med intellektuell funktionsnedsättning ska komma i arbete (Hultkrantz 2016). Att erbjuda praktik och arbetserfarenheter till de personer med daglig verksamhet som vill prova arbete är enligt Hultkrantz (ibid) den mest framgångsrika strategin. Initialt är det en relativt kostsam insats, men den samhälls-ekonomiska och privatekonomiska lönsamheten bedöms som hög (Angelov & Eliasson 2014).

3.4 Samverkan

Arbetsfrämjande stöd riktat till personer med intellektuell funktionsnedsättning organiseras ofta utifrån att den enskilda individen stegvis ska gå från daglig verksamhet till arbete (Lövgren et al 2014). Det kan innebära arbete en dag i veckan och deltagande i aktiviteter inom daglig verksamhet de övriga dagarna. Denna flexibilitet kan, enligt verksamhetsföreträdare, vara en förutsättning för att individen ska kunna delta i arbete (ibid). Det har varit svårt att skapa sådana kombinationer, då kriterier för LSS-insatsen daglig verksamhet är att individen saknar förvärvsarbete och inte är i utbildning (Lag 1993:387, 9 § p. 10). I praktiken har tillämpningen mjukats upp något så det är möjligt att kombinera anställning och daglig verksamhet så länge aktivitetsersättning utgår, det vill säga fram till dess att personen är 30 år.

Exemplet ovan aktualiserar betydelsen av samordning- och samverkan, både inom och mellan myndigheter och verksamheter med olika ansvar och roller, när det gäller sysselsättning och arbete för personer med intellektuell funktionsnedsättning. I studier beskrivs konflikter mellan

olika regelverk och återkommande omorganisationer som barriärer för framgångsrik samverkan och därmed hinder för den enskildas väg till arbete (se t.ex. Lövgren et al 2014). Det framkommer också att gymnasiesärskolan varit alltför inriktad på elevers övergång till daglig verksamhet. Gymnasiesärskolan har utvecklat nära kontakter med daglig verksamhet och möjligheter till arbete har därmed inte alltid aktualiserats. Detta beskrivs vara särskilt problematiskt för de av särskolans elever som befunnit sig på gränsen mellan grundskola och särskola (jfr Ineland, Molin & Sauer 2013). Ett flertal studier visar att unga med lindrig intellektuell funktionsnedsättning kan ha en ambivalent, eller till och med avståndstagande, inställning till daglig verksamhet och andra insatser riktade till personer med funktionsnedsättning, bland annat beroende på att dessa upplevts som stigmatiserande (se t.ex. Ineland et al 2013, Ringsby Jansson & Olsson 2006). Men även elever med mer omfattande svårigheter kan, om de får möjligheten, föredra arbete eller fortsatta studier framför daglig verksamhet (Szönyi 2005).

En aspekt som återkommande lyfts fram i såväl nationell som internationell forskning är att unga med intellektuell funktionsnedsättning blivit kvar i daglig verksamhet eller liknande aktiviteter därför att de inte fått tillräckligt stöd för att få arbete (t.ex. Butcher & Wilton 2008, Gill 2005, Socialstyrelsen 2008). I flera studier ges exempel på hur dagliga verksamheter, organiserade som servicetjänster gentemot allmänheten eller företag, behöver de mest kompetenta deltagarna för att kunna bedriva verksamheten. Detta kan medföra att personal inom daglig verksamhet, mer eller mindre medvetet, undviker att uppmuntra och ge stöd till personer med intellektuell funktionsnedsättning som skulle kunna och vilja ta steget till arbete (Gill 2005, Lövgren et al kommande).

3.5 Genus

I gymnasiesärskolans arbete med elevernas förberedelser till arbete fann Mineur (2013) att pojkar i högre grad än flickorna hade möjligheter att påverka var de skulle genomföra sin praktik. Tidigare nämnda studie om sysselsättning efter gymnasiesärskolan visade att kvinnor med intellektuell funktionsnedsättning arbetade i lägre grad än män med intellektuell funktionsnedsättning (Arvidsson et al 2016b). Detta framkom även i en norsk longitudinell studie där cirka 500 unga vuxna med särskilt utbildningsbehov (en bredare kategori där personer med intellektuell funktionsnedsättning ingår) följdes över tid (Båtevik & Myklebust 2006, Myklebust 2012). Genom lönearbetet ökade människors möjligheter att bli ekonomiskt självständiga (ibid).

3.6 Utbildning

Hur gymnasiesärskolan förbereder elever för arbetslivet och vilken påverkan olika pedagogiska strategier och stöd har på elevers möjligheter till arbete har inte studerats systematiskt i Sverige. Internationella studier har visat att elevers kontakter med arbetsplatser och arbetsplatsförlagt

lärande under skoltiden främjar att personer med intellektuell funktionsnedsättning senare får arbete (se t.ex. Siperstein et al 2014, Wehman et al 2015).

När skolpersonal i USA tillfrågades om hinder för att elever med intellektuell funktionsnedsättning skulle kunna få arbete menade de att elevers orealistiska förväntningar på vilken typ av arbete de kunde få var ett huvudproblem (Riesen et al 2014).

3.7 Föräldrars och nätverks betydelse

År 2011 var andelen med sysselsättning inom daglig verksamhet i Sverige högre för personer med högutbildade föräldrar än för de vars föräldrar hade lägre utbildningsbakgrund. Personer med föräldrar födda utanför Europa saknade i högre grad än andra känd sysselsättning (Arvidsson et al 2015, 2016a).

I internationella studier, främst från USA, har ytterligare relationsrelaterade faktorer identifierats som påverkar möjligheten för unga med intellektuell funktionsnedsättning att få arbete. Föräldrars förväntningar på vad deras barn kan komma att klara för typ av sysselsättning bedömdes spela roll (Doren et al 2012), särskilt i kombination med föräldrarnas förmåga att fungera som företrädare för den unge med intellektuell funktionsnedsättning när det behövdes (Simonsen & Neubert 2013, Gillian & Coughlan 2010). Hög socioekonomisk status var ytterligare en viktig faktor och innebar att föräldrarna kunde påverka det samhällsstöd individen fick, vilket ledde till större möjligheter att få stöd till arbete (Wagner et al 2014).

Förutom vikten av föräldrars stöd finns studier som visar på att de personer med intellektuell funktionsnedsättning som får stöd av vänner, anhöriga och arbetskamrater har större möjligheter att få och behålla ett arbete (se t.ex. Luftig & Muthert 2005, West, Wehman & Wehman 2005, Kvalsund & Velsvik Bele 2015).

3.8 Inifrånperspektiv

En viktig kunskapskälla för att förstå möjligheter och begränsningar utgör personers egna erfarenheter och bedömningar. I Sverige har studier med inifrånperspektiv på intellektuell funktionsnedsättning framförallt fokuserat på ungas erfarenheter av delaktighet och marginalisering under skoltiden och deras förväntningar på framtiden (Lövgren-Mårtensson 2003, Szönyi 2005, Mineur 2013), samt på erfarenheter av att befinna sig mellan arbetslivet och funktionshinderinsatser när skolan är avslutad (Molin 2008).

4. Exempel på en arbetsfrämjande metod

Arbetsfrämjande stödinsatser till enskilda bör vara individualiserade, ha en tydlig struktur och en tydlig inriktning mot arbete (Lövgren et al 2016). Individualiserat stöd

innebär att den enskilda individen, och möjliggörande såväl som hindrande förhållanden i personens omgivning, är i fokus. Här i inbegrips vikten av ”god matchning” mellan arbetstagares preferenser och arbetsgivares behov och förutsättningar. Ett strukturerat stöd innebär bland annat att det finns en organisatorisk beredskap med stödfunktioner och etablerade samverkansformer.

Ett sätt att arbeta strukturerat är att använda etablerade metoder. Supported Employment (SE) är den metod som studerats mest i internationell och nationell forskning. SE, som utvecklades för att stödja personer med intellektuell funktionsnedsättning, introducerades under tidigt 1980-tal i USA och spreds vidare till Kanada och Norden (Antonsson 2003, Gustafsson 2014, Spjelkavik 2012). Den grundläggande principen inom SE, ”place, then train”, det vill säga att färdigheter utvecklas bäst i det sammanhang de ska användas, har beskrivits som ett perspektivskifte (se bl.a. Kiernan 2000). Traditionell arbetsträning utgår från ”train, then place”, det vill säga att individen först behöver utveckla adekvata förmågor i tillrättlagad miljö innan arbete kan bli aktuellt. SE:s grundprinciper är; 1) arbete på den öppna arbetsmarknaden, 2) individens vilja till arbete är enda kravet för att få stöd, 3) stödet ska omfatta både individen och arbetsplatsen och erbjudas så länge det behövs. Strävan är att intensiteten i stödinsatsen ska minska över tid, men det ska finnas en beredskap för att stödbehovet kan ligga på samma nivå under lång tid eller utökas (Gustafsson 2014). Då det visat sig att stöd också kan behövas för att behålla ett arbete talas det numera om ”place, train and maintain” (t.ex. Antonsson 2003, Jahoda et al 2008).

Inom forskning uppmärksammas betydelsen av stöd från familj, vänner och av sociala nätverk på arbetsplatsen. Studier visar att när individer blir en del av arbetsplatsens sociala nätverk får de stabilare och mer inkluderande arbetstillvaro (t.ex. Cheng et al 2017, Luftig & Muthert 2005). Arbetsplatsstöd kan vara formellt, genom att någon tilldelas ett sådant uppdrag, eller informellt, som när stöd ges spontant kollegor emellan.

I Sverige tillämpas SE av ett antal olika aktörer, som Arbetsförmedlingen, kommunala arbetsfrämjande verksamheter och privata aktörer (Flygare Wallén 2016, Gustafsson 2014). SE har anpassats till svenskt regelverk vilket delvis inneburit avsteg från vägledande principer, till exempel att beslut om stöd föregås av en individuell prövning, att stödet tidsbegränsas eller att det har en mindre tydlig ”placera först”-utformning (se Gustafsson 2014, Spjelkavik 2012). Traditionen med träning i tillrättlagda miljöer följt av arbetspraktik och först därefter arbete bedöms vara fortsatt stark i Sverige (Gustafsson 2014).

Internationellt ses SE som en relativt framgångsrik metod och en svensk utvärdering av insatser riktade till unga med aktivitetsersättning visar liknande resultat (Försäkringskassan 2017). Studien omfattade drygt 1000 unga med aktivitetsersättning som önskade och bedömdes ha förutsättningar att delta i arbetslivsinriktade insatser. Cirka 18 procent hade en intellektuell funktionsnedsätt-

ning. Deltagarna anvisades slumpvis någon av insatserna Förstärkt samarbete (FS) (kontrollgrupp), Supported Employment (SE) och Case management (CM). FS innebär ett utökat samarbete mellan Försäkringskassan och Arbetsförmedlingen. De som anvisades CM fick del av FS och dessutom stöd via kommunen av en Case-manager som arbetade med stöd till den enskildas hela livssituation. Med SE avsågs stöd av enligt grundprincipen ”place, then train”. Eftersom deltagarna randomiserades till de olika interventionerna fanns inte utrymme för ”cherry-picking”, det vill säga att vissa insatser riktas till de som redan befinner sig nära arbetsmarknaden – ett fenomen som annars beskrivs som relativt vanligt i studier av SE (t.ex. Kiernan 2000, Spjelkavik 2012).

Efter 15 månader hade 26 procent av deltagarna som erhållit SE arbete, motsvarande resultat för FS och CM var 18 respektive 20 procent. Analysen visade att deltagare med erfarenhet av daglig verksamhet gått till arbete i samma utsträckning som andra. En fördjupad analys visade att SE, som är ett mer personalintensivt stöd än FS och CM, var mer kostnadseffektivt och att effekten kvarstod i nio månader, då den senaste uppföljningen gjordes.

Den positiva effekten av SE gäller för män, för de kvinnliga deltagarna fanns ingen signifikant skillnad mellan insatserna. Detta förklarades vare sig av könsrelaterade skillnader i insatsens omfattning, av att kvinnor i högre utsträckning var föräldrar eller av att kvinnor och män anställdes av olika typer av arbetsgivare. I rapporten föreslås att detta studeras vidare, samt att utfallet följs under en längre tidsperiod (Försäkringskassan 2017).

5. Viktiga kunskapsluckor

Som konstaterades inledningsvis är forskning om arbete och sysselsättning för personer med intellektuell funktionsnedsättning mycket begränsad. Det finns många kunskapsluckor och områden som behöver undersökas systematiskt, här lyfter vi fram de som vi bedömer som mest angelägna.

5.1 Arbetets innebörd och betydelse

Studier som undersöker vad arbete har för innebörd och betydelse för personer med intellektuell funktionsnedsättning själva saknas. Personer med intellektuell funktionsnedsättning har inte kommit till tals och deras erfarenheter av vägen till arbete, arbetets betydelse, sociala relationer på arbetsplatsen liksom vilka faktorer som främjar en god arbetsmiljö och en bra introduktion i arbetslivet behöver komplettera annan forskning. Systematiserade erfarenheter och identifikation av framgångsfaktorer kan utgöra viktiga beståndsdelar i utvecklandet av bättre stödinsatser. Mer kunskap om personers egna erfarenheter behövs, vilket även efterlyses internationellt (se t.ex. Redgrove et al 2016).

5.2 Longitudinella registerstudier

Longitudinella registerstudier som följer utvecklingen av sysselsättning för personer med intellektuell funktionsnedsättning över tid är av stort intresse, bland annat för att öka kunskapen om rörlighet mellan sysselsättningstyper och effekter av reformer och stödinsatser.

5.3 Strukturella mekanismers betydelse

Mer forskning behövs för att belysa strukturella mekanismers, såsom lagstiftning och resursfördelning, betydelse för delaktighet i arbetslivet för personer med intellektuell funktionsnedsättning. Vi behöver även bättre förstå interaktioner mellan olika stödsystem och hur de påverkar individers möjlighet till arbete.

5.4 Genus-, etnicitets- och åldersperspektiv

Det behövs studier som lyfter intellektuell funktionsnedsättning och arbete ur genus-, etnicitets- och åldersperspektiv. Hur dessa faktorer påverkar möjligheterna till arbete är mycket begränsat studerat.

5.5 Betydelse av egna erfarenheter och utbildning

Gymnasieskolan ska ge elever kunskaper och färdigheter som förbereder dem för arbete eller fortsatta studier. Trots detta saknas studier som undersökt vilken betydelse elevernas färdigheter och erfarenheter har för deras möjlighet till anställning. Det finns inte några studier som undersökt utbildningens betydelse för möjligheten till arbete för personer med intellektuell funktionsnedsättning. Det är särskilt angeläget att följa upp hur den reformerade gymnasieskolan lyckas med att förbereda elever för inträde på arbetsmarknaden.

5.6 Samhällsekonomiska analyser

Samhällsekonomiska studier är mycket sällan förekommande inom funktionshinderområdet. Fler samhällsekonomiska analyser kan ge gedignare beslutsunderlag för insatser och utmana den ofta förekommande kortsiktigheten.

5.7 Supported Employment på längre sikt

Supported Employment lyfts fram som den mest effektiva metoden att stödja enskilda med funktionsnedsättning till arbete. De studier som finns visar också på relativt sett goda effekter på kort sikt. En av de intressanta forskningsfrågorna är dock långsiktig hållbarhet. Det saknas nästan helt studier som ser på effekter av Supported Employment på längre sikt (Spjelkavik 2014).

5.8 Arbetsgivares erfarenheter

Det behövs ökade kunskaper om arbetsgivares erfarenheter av anställda med intellektuell funktionsnedsättning.

5.9 Möjligheter till livslångt lärande

Ett komplement, och under perioder ett alternativ, till arbete är studier. Det finns behov av forskning som analyserar möjligheterna för livslångt lärande även för personer med intellektuell funktionsnedsättning.

5.10 Alternativ till arbete

Flertalet personer med intellektuell funktionsnedsättning både vill och kan arbeta. För en del personer med omfattande intellektuell funktionsnedsättning, ibland i kombination med ytterligare funktionsnedsättning, behöver det också finnas möjlighet att välja annan meningsfull sysselsättning. Det finns behov av att öka kunskapen om alternativ till arbete, särskilt för personer med omfattande intellektuell funktionsnedsättning. Hur lyckas andra sysselsättningsalternativ, som daglig verksamhet, erbjuda meningsfullhet och positiva effekter?

6. Avslutning

Arbetslinjen lyfter fram arbete som en rättighet och en skyldighet för personer som har arbetsförmåga. Samtidigt är arbetsmarknaden inte tillgänglig i tillräcklig utsträckning för personer med intellektuell funktionsnedsättning som har arbetsförmåga och vilja till arbete (se t.ex. Lövgren et al 2016). Området arbete för personer med intellektuell funktionsnedsättning tycks fortfarande präglas av ett integreringstänkande, det vill säga att enbart de individer som visar sig ha förmåga att klara arbetsmarknadens krav, ska komma i fråga. Inkluderingsmålet som finns på många andra samhällsarenor, att alla, oavsett förmåga, ska ges möjlighet att delta, är inte lika närvarande när det gäller arbete.

Möjligheter och svårigheter i relationen mellan personer med intellektuell funktionsnedsättning och arbete bör ses som resultat av interaktion mellan faktorer på eller mellan olika nivåer. Det innebär att arbetsfrämjande stöd behöver gå utöver att enbart försöka förändra eller träna individer. För att framgångsrikt kunna öka andelen i arbete behöver faktorer på flera nivåer och interaktioner dem emellan adresseras. FN:s konvention om rättigheter för personer med funktionsnedsättning (Utrikesdepartementet 2008) lyfter i artikel 27 fram rätten till arbete för personer med funktionsnedsättning på samma villkor som för andra medborgare. Konventionen pekar på att staten ska främja förverkligande av rätten till arbete och till arbetserfarenheter på den öppna arbetsmarknaden för personer med funktionsnedsättning som vill arbeta och det görs inget undantag för personer med intellektuell funktionsnedsättning. För att nå upp till detta krävs betydande nya forskningsbaserade kunskaper och insatser framöver.